

VZNIK SOUVĚTÍ

- základní typy souvětí zřejmě zformovány v době praslovanské (předpisemné),
- teprve rozvoj vyjadřovacích potřeb ve sféře psané komunikace vedl k dalšímu rozvoji či vnitřní diferenciaci jednotlivých souvětých typů.

Vznik souvětí – ze spojení původně samostatných vět k sobě připojených volně, bez zjevného syntaktického vztahu (juxtapozice).

Klíčovým pojmem je mechanismus reanalýzy a gramatikaalizace.

1. Z původně volného spojení vět pak postupně vznikaly základní souvětěné typy:

- spojení dvou klauzí na principu syntaktické závislosti, tj. jedna z klauzí je součástí syntaktické stavby druhé klauze (tj. vztah věta maticová/řídící – věta zanořená/vedlejší),
- spojení dvou klauzí na sobě syntakticky nezávislých, mezi nimiž lze stanovit obecné významové vztahy interpretovatelné pomocí binárních logických spojek konjunkce (slučovací, stupňovací, odporovací), disjunkce (vylučovací) a implikace (následkové/důsledkové).

2. Součástí tohoto procesu byl vznik spojovacích výrazů, které se vyvinuly přehodnocením slov nacházejících se na hranici mezi dvěma větami. Tímto způsobem vznikly:

- konjunktory / koordinační (parataktické) spojovací výrazy, tj. spojovací výrazy koordinačního vztahu,
- subjunktory / subordinační (hypotaktické) spojovací výrazy.

Neměli bychom však skupinu spojovacích výrazů chápat jako homogení (jak napovídá vágní výraz *spojovací výrazy*). I v nové češtině se na spojování vět podílejí rozličné slovní druhy:

- spojky (*a, avšak, že, aby, jestliže, když, protože*),
- relativní zájmena (*který, kdo, co*),

- příslovce a příslovečné výrazy (*proto, jednak – jednak, dílem – dílem, na jedné straně – na druhé straně*),
- částice (včetně větných příslovcí: *li, zdali, jestli, sice, tedy, tudíž*).

Spojovací výrazy se rekrutovaly z funkčních slov, majících gramatickou funkci a velmi obecný význam:

1. deiktické formy (zájmena, příslovce, částice a citoslovce),
2. anaforické formy (zájmena, příslovce a částice),
3. tázací výrazy (zájmena, příslovce a částice),
4. prostředky negace,
5. pomocná slovesa (syntaktické nebo morfologické auxiliáry),
6. zanikající formy.

Jak je z uvedených příkladů patrné, předpoklady pro vznik spojovacích výrazů se vytvářely v okamžiku, kdy mluvčí signalizoval:

- svůj postoj k tomu, co sděluje (tázací formy, citoslovce),
- zapojenost sdělení do kontextu a situace (anaforické a deiktické formy),
- svůj postoj k adresátovi (formy signalizující kontakt či apel).

1. VÝCHOZÍ FORMY SPOJOVACÍCH PROSTŘEDKŮ

1.1 Deiktické formy

Deiktické citoslovce *nali(r)* mělo zřejmě význam ‚ejhle‘ – z něj vznikl stč. spojovací výraz, který měl celou řadu funkcí, ve nichž se původní význam ještě dobře zrcadlí:

Kompletivní spojka

(1) *uzřě* [Ctirad], *nali* dievka pláče DalC ‚ejhle‘

Adverzativní spojka

(2) *letie [mnozí]...k nim [k nevěstkám], nalit' i bude hoře jim, anoť jě diábel potrhne DesHrad ,ejhle'*

Příčinná spojka

(3) *Zderad... vojsku káza zasě hnáti, nalit' Sasici na kněz udeřili DalC ,ejhle'*

1.2 Anaforické formy

Relativní zájmena **jenž, jež, jež** vznikla z demonstrativního/anaforického zájmena **jb, ja, je*. Konstituovala se v kontextech, kde toto zájmeno původně plnilo anaforickou funkci podobnou novočeskému ,(a) ten':

(4) *Pochválen Hospodin, jen nedal nás v jětie zubóm jich ŽaltWittb*

(5) *Aldík krásen jako anjelík, jenž u blátě se válé PřípJiř*

Podobným způsobem si lze představit vznik spojky kompletivní spojky **že**.

Ve stč. doloženo v řadě podob: *že, ž, ježe, jež, ež, ež'* (zřídka *jenž, ješto*), což naznačuje původní podobu **je-že*, které je členitelná na komponenty:

<i>je</i>	+	<i>že</i>
dektické ,to'		enklitická částice nejasného významu

- původně šlo o spojení uvozovací věty a věty přímo reprodukcující přímou řeč,
- *ježe* patřilo do první klauze a anticipovalo klauzi následující,
- v takovém případě nebyl ještě mezi uvozovací klauzí a přímou řečí syntaktický vztah; Jaroslav Bauer (Lamprech – Šlosar – Bauer 1986: 375) to demonstruje na následujícím dokladu ze *Života svatých otců*:

(6) *Jdi a pověz jim, žeť nejsem prázden Otc*

Jehož původní význam interpretuje následovně:

(7) *Jdi a řeknim jim toto: Nejsem volný*

Můžeme sledovat paralely v dalších jazycích

- (8) a. *Vím toto: přijde* → *Vím, že přijde*
b. *Ich weiß das: er kommt* → *Ich weiß, dass er kommt*
c. *I know that: he will come* → *I know that he will come*

V takových případech pak nastala situace příhodná pro vznik spojky kompletivních vět. S touto změnou pak souvisí nutná změna gramatické osoby a někdy i času a slovesného způsobu.

- (9) *Petr řekl: „Nepřijdu“* → *Petr řekl, že nepřijde*

Ve staré češtině je ještě jistý rozpor mezi přímou řečí a závislou větou:

- (10) *Poslali sú do Konstancí listy páni, rytieři, panoše a tak sú psali, že jste nám to k hanbě učinili, ...* Let

1.3 Tázací výrazy

Řada tázacích výrazů se uplatňuje v kompletivních větách majících status závislých otázek, např. *li*:

- (11) *Bóh s nebě sezřěl na syny člověcie, aby sezřěl, jest li (člověk) rozumný* ŽaltWittb ‚si est intelligens‘

V kombinaci se sponovým slovesem *být* ve 3. os. vzniklo tázací *jest-li*. Jeho vznik si lze představit následujícím způsobem.

Ptal se, jest-li doma ? → *Ptal se, jestli doma* → *Ptal se, jestli je doma*

Jestli bylo dlouho chápáno jako kompozicionální:

- (12) *Ptal se, jest-li vstali* Tomsa

Z tázacího *li* v samostatných zjišťovacích otázkách vznikl již ve 14. stol. spojovací výraz podmínkových vět. Lze si to představit v takových případech, kdy tázací věta s *li* je řečnická, tzn. mluvčí zná odpověď, kterou vzápětí realizuje, popř. předjímá odpověď ano/ne a vyvozuje z ní konsekvence. Pak se může dostat do popředí význam podmínky:

- (13) *Jsi-li syn boží, spust' se dolóv* EvZim

„Jsi syn boží? (pokud ano,) Skoč dolů.“

Z původně tázacího **kako** užitého ve zvolacích větách se v průběhu 14. stol. ustálil přípustkový spojovací výraz:

(14) *Kakž mnoho věž bě ve zdi, však sě jemu nic to nezdi* AlxV

„Jak mnoho bylo věží ve zdi! Přesto se mu to zdálo ničím.“ → „Ačkoli bylo mnoho věží ve zdi, přesto se mu to zdálo ničím.“

1.4 Prostředky negace

V nejstarší době se pomalu začíná formovat spojka *než*, která se skládá ze dvou částí:

<i>ne</i>	+	<i>že</i>
marker negace		enklitická částice nejasného významu

Negace byla původně samostatná, tzn. představovala autonomní element mezi dvěma spojovanými klauzemi. Mohlo následovat:

- po negované první klauzi – *než* představovalo opakování této negace (korektura neplatného/neadekvátního)

tito nedávají, než berú ChelčPost ,tito **nedávají, ne, berou“**

- po kladné první klauzi – *než* představovalo dodatečnou negaci (korektura očekávání):

(15) *za to mám, že **sú** podobné k opicem, než neviděl sem jich* CestKabK

,domnívám se, že jsou podobné opicím, ne, neviděl jsem je“

Specifickému vývoji podlehl výraz **aniž**.

<i>a</i>	+	<i>ni</i>	+	<i>že</i>
spojovací výraz		marker negace		enklitická částice nejasného významu

Od nejstarší doby představoval variantu zápornky *ni(ž)*, která se původně užívala také jako spojovací prostředek slučovacího vztahu: znamenala totéž, co v nové češtině ‚a ani/a ne/a ani ne‘.

- po kladné větě

(16) *Ale že ten stav vysoký **jest**, aniž mohú všickni jeho dosieci, jedno sami dokonali* LyraMat

- po záporné větě

(17) *v zemi jiných lidí nic **nebudete** vlásti, aniž budete jmieti částky mezi nimi* JakVikl

Časem *ni* ustoupilo *ani/aniž*.

Ve starších obdobích se po *ani/aniž* neužívalo záporného tvaru slovesa, což se drželo i tehdy, když už kladení druhého záporu začalo nabývat vrchu.

V období humanismu

ani + záporný tvar přísudku × *aniž* + kladný tvar přísudku

Patrně zde spočívá počátek procesu funkčního odlišení *ani* a *aniž*, protože po *aniž* se kladný slovesný tvar udržel až do současnosti.

U *aniž* však na prahu nč. došlo k jeho změně v subjunktor: po kladných větách se užívá v adjunkčních klauzích **očekávaných, ale nenastalých okolností**:

(18) *Odešel, aniž zaplatil*

‚odešel bez toho, aby zaplatil‘

1.5 Pomocná slovesa (syntaktické nebo morfologické auxiliáry)

Kondicionálový auxiliár (AuxK) nacházející se na iniciální větě pozici byl přehodnocen ve výraz mající funkci subjunktoru:

1.5.1 Samostatný AuxK

- v kompletivních klauzích deklarativních, v nichž signalizuje, že děj/stav VF zanořené věty je nemožný, nejistý, nepravdivý, popíraný či domnělý:

(19) *Před Děvín se bráchu, mniece, by dievky měchýřem zahnali* DalL
,domnívajíce se, že zaženou‘

- v adjunkčních účelových klauzích

(20) *jemuž jej byl král poručil, **by** jej čsti, múdrosti učil* AlxV
,aby jej cti a moudrosti učil‘

- v adjunkčních podmínkových klauzích

(21) *kak by mi to pomohlo, by mi se to státi mohlo* LegPil
,kdyby se mi to státi mohlo‘

- v adjunkčních přípustkových klauzích

(22) *by mi opat v uoheň kázal, já bych neodpověděl* OtcB
,i kdyby mi opat poroučel {skočit} do ohně‘

1.5.2 AuxK v kombinaci s dalším elementem

V kombinaci s částicí nebo relativem se AuxK podílel na vzniku nových subjunktorů:

a) **a+by**

- kompletivní subjunktor

(23) *kerýž snad sobě toho nemyslí, abych v takové vuoli byla anebo v úmyslu, jakož jsem* HynRozpr 220a
,že bych‘

- adjunkční subjunktor, např. účelový

(24) *Vlasta jim da u pití mieru, **aby** tlustosti **zbyly*** Dal
,aby nebyly tlusté‘

b) **kdy+by**

- adjunkční subjunktor podmínkový

(25) *co bychom my viře křesťanské rozuměli, **kdybychom** jie od svých starost **neposlúchali**?*
ŠtítBud

„kdybychom ji od svých starců neposlouchali“

c) **by+ť**

- adjunkční subjunktory přípustkový

(26) *Bycht' pak **měl** s tebou i umříti, nikoli nezapřím tebe* BiblKral 1613, Mt 26,35

„i kdybych měl s tebou umřít“

Pro vývoj češtiny je příznačná tendence nahradit subjunktory typu 1., tj. *by*, subjunktory typu 2., tj. *aby*, (*i*) *kdyby*, *byť*: tento proces probíhá od konce 14. století.

V rámci téměř všech jmenovaných subjunktory si AuxK zachovává svůj status.

Odlíšnému vývoji však podlehl subjunktory typu **byť**, který svou původní platnost AUXK ztratil, jak demonstují jeho vlastnosti v nč.:

- *byť* nerealizuje flexi AUXK: výše citovaná věta z *Bible kralické* obsahující formu **bycht'** *měl umříti* je v nč. negramatická,
- pokud má sloveso zanořené věty s *byť* formu kondicionálu, vyžaduje realizaci samostatného AUXK

(27) *dokud mi to nikdo nedokázal, nemohu uvěřit opačnému tvrzení, byť bych si to přál sebevíc* SYN2005

- *byť* nevyžaduje ve své klauzi pouze kondicionálovou formu slovesa

a) indikativu přítomnosti

(28) *Ovšem, inteligent může být kunčoft, byť má loňské sako nebo* (SYN2005)

b) indikativu budoucnosti

(29) *Hlavní problém je v tom, že sedmipatrový dům do vilové čtvrti prostě nepatří – byť bude stát pouze na jejím okraji* (SYN2005)

Tato ztráta kondicionálové platnosti *byť* proběhla v češtině 18. století.

1.6 Zanikající formy

Komparativ *brže*

Brže je komparativ od příslovce *brzo* a znamená ‚spíše‘, ‚rychleji‘.

Stalo východiskem pro vytvoření několika spojovacích prostředků:

a brž, ano+brž, ale+brž, né+brž (> nýbrž)

Počátky těchto spojovacích prostředků spadají do XV. století.

Původně si *brže* uchovávalo v těchto spojeních svůj lexikální význam ‚spíše‘: představovalo výraz, který představoval korekturu toho, co bylo řečeno (ekvivalent nč. *či spíše*).

Společně s výrazy *a, ano, ale* a s původní záporkou *ne* se uplatňoval v souvětích stupňovacích a odporovacích.

- (30) *a tu když sme chtěli... plúti, nedali nám pohané, a někteří brž z nás... i kyji byli* CestLobk
- (31) *než že sú Oldřich z Hradce s svú stranú nepatřili konce (sporů), alebrž zřetedlně nekonce sú hleděli a roztrzenie* ListářRožmb
- (32) *Zajisté mezi jinými věcmi ne tvú silú, pane Telamone, Řekóm paladium dostalo se jest, alebrž skrze mé snažnosti* TrojK
- (33) *Slovú neduživí proto, vedlé obecného pověděnie, ač se kto roznemóž v ty dni, nesnadně se zhojí, alebrž umře Hvězd potom o ní nic dobrého nepovedie, nébrž něčími ji i přitvořie* Štít
- (34) *a já budu lékařem tvým, nýbrž já budu životem tvým* KomLab

Postupně došlo k těsnějšímu spojení těchto slov, lexikální význam *brže* se oslabil, až vznikly složené spojky *alebrž, anobrž, nébrž*.

2. VÝVOJOVÉ TENDENCE

2.1 Ve stč. se ještě vyskytuje řada případů větných spojení bez explicitního vyjádření významových vztahů a bez zjevného gramatického vztahu (juxtapozice):

(35) *sta se druhú noc na zajitřie, jdiechu na jitřní vše bratřie, zjěvi se svatý Prokop Hrad*
,stalo se druhou noc k ránu, když šli všichni bratři na ranní (mši), že se zjevil sv. Prokop‘

2.2 Ve stč. mají spojovací výrazy často mnoho variant

že: *ež, jež, žež...*

nali: *naliť, naliž, naliti, naleť*

když: *kdy, když(e), když, kdyže, kdyžť, kdyžto, kehdy, kehdyž(e), kehdyž, kehdyže, kehdyžto*

2.3 Spojovací výrazy si ještě ve stč. drží zbytky svého původního významu:

- některé výrazy měly omezenou distribuci v rámci jednoho typu souvětí – žádný spojovací výraz nebyl základní spojovacím výrazem jednoho vztahu,

Funkční rozdíl

který × jenž
a × i

- a naopak mohly spojovací výrazy vystupovat v celé řadě dalších souvětích typů:
ano, naliť, ješto

2.4 Některé spojovací výrazy nebyly vyhraněně koordinační nebo subordinační, zejm. *a, ano, nali*; některé z nich si tuto vlastnost nesou do nč. (*až, nebo(t)*).

(36) *uzříš a já třetí den vstanu Pas ,že‘*

(37) *čakali jsme světla, naliť tmy Prok ,a zatím‘*

(38) *uslyšě, naliť pes skučie Baw ,jak/že‘*

2.5 Spojovací výrazy *j*-ovými kořeny jsou nahrazovány *k*-ovými ()

jam – kam
jedyž – když
jeliko – koliko

vňuž → jako

poňudž → *pokudž*

Platí pro všechny slovanské jazyky – v češtině relativně nejvíce výjimek: *jelikož*, *ježto*, *poněvadž*..., zejména *jak* je tomuto procesu navzdory mimořádně funkčně dynamické

2.6 Od 16. stol. dochází k tomu, že v základních typech daných vztahů se prosazuje jeden spojovací výraz bez významového omezení, se kterým se pak doplňují významově specifikované varianty

2.7 U významově vágních a polyfunkčních spojovacích výrazů typu *že*, *když*, *jak* dochází v konkrétních významech k jejich splynutí s korelativními výrazy, a tím ke vzniku nových spojek:

tak + že → *takže*
proto + že → *protože*
jest-li, že → *jestliže*
přesto, že → *přestože*
jak mile → *jakmile*